

Zejména sklon k cestování, sportování, pobytu v přírodě, zahrádkářství a chovatelství, jakož i ke společenským kontaktům na úrovni rodiny realizují jednotlivci ve velké míře na půdě domácnosti. Závislost není ovšem úplná: pro oblíbenou vlastní aktivitu jednotlivců typu četby, odborného studia a zájmové činnosti, návštěvy kina a jiných zábavních zařízení, motorismu a kutilství zbývá zřejmě dostatek prostoru. Opět se tady potvrzuje, že další z důležitých statusových charakteristik, tj. kulturní úroveň životního stylu, sféry individuálního a rodinného života spíše spojuje, než aby je rozdělovala.

1.5.5. Kulturní úroveň a postoje

Podobně jako s ní spjaté vzdělání, je i kulturní úroveň jednotlivců konstitutivní složkou souhrnného sociálního postavení, i když se v něm druzí spíše k jeho 'meritokratickému' kulturně civilizačnímu než materiálně mocenskému aspektu. V souladu s tím je **jedním z těch faktorů, které spoludeterminují vědomí obyvatelstva, jeho postoje v zásadě stejným směrem jako souhrnný sociální status, avšak s poněkud menší intenzitou.**

[Data 1993PCH] přinášejí v tomto ohledu nejednu zajímavou informaci. Lidé vyšší kulturní úrovně měli na podzim 1993 sklon se řadit do vyšších vrstev ($RC=0,32$), zaujímat aktivní a pozitivní vztah k soukromému podnikání ($0,30$), deklarovat vyšší stupeň uspokojování potřeb svých domácností ($0,31$) a vyznačovali se výrazně vyšším stupněm hodnotové orientace na sebeuplatnění ($0,33$), zatímco lidé s nižší kulturní úrovní měli spíše tendenci opačnou.

Do jisté míry se tyto tendence promítly i do postojů sociálně politických. Čím vyšší kulturní úroveň, tím odmítavější bylo stanovisko k případným zásadním změnám sociálního systému ($RC=-0,20$), tím větší loajalita k opatřením vlády a parlamentu ($0,21$), důvěra v centrální instituce ($0,18$), spokojenost s transformací ($0,18$), optimismus do budoucna, tím častější spíše pravicová orientace ($0,16$, s výraznějšími preferencemi pro ODA a ODS resp. pro komunisty a LSU na opačném pólu), také však tím výraznější podpora adekvátní finanční kompenzace vzdělání ($0,19$). Všimněme si ovšem, že vazba kulturnosti na sociálně politické postoje nebyla příliš výrazná a nemusí v procesu dalšího vývoje zůstat beze změny, ať už ve směru zvýšené podpory systému v případě, že bude potřeby kulturnějších vrstev uspokojovat dostatečně, nebo ve směru opačném, nestane-li se tak. A existence této vazby samozřejmě také znamená, že vrstvy méně kulturně rozvinuté poskytují probíhající transformaci podporu poněkud slabší. Z tohoto hlediska bude mít pravděpodobně klíčový význam další vývoj finančních kompenzací pro vzdělanější vrstvy obyvatelstva. Tato stránka věci patří mezi nejdůležitější aspekty utváření nové střední třídy, při zachování přiměřené ochrany skupin méně vzdělaných a kvalifikovaných.

2. STRATIFIKACE A TŘÍDNÍ DIFERENCIACE JEDNOTLIVCŮ

2.1. Souhrnné sociální hierarchie a jejich operacionalizace

2.1.1. Souhrnný multidimenzionální sociální status

Od rozboru nejdůležitějších dílčích statusových diferenciací přecházíme k statusové diferenciaci komplexní, souhrnné. Prvním postupem, kterého použijeme pro její zjišťování, je **konstrukce souhrnného multidimenzionálního sociálního statusu pro ekonomicky aktivní populaci.** Její pomocí chceme odhalit sociální hierarchii typickou pro nedávnou minulost a pro současnost české společnosti, tj. typickou strukturu nerovnosti mezi jednotlivci, jakož i skupinami, které se z nich utvářejí. Jak již bylo řečeno výše, vycházíme přitom z československé tradice druhé poloviny šedesátých let, vědomě rozvíjené znovu v letech devadesátých.

Z pěti základních proměnných, jimiž jsme se zabývali v kapitole 1., jsme vytvořili index souhrnného multidimenzionálního sociálního statusu.

Oněch pět proměnných považujeme za statusotvorné charakteristiky a pracujeme s nimi důsledně na šestibodových škálách, jež se v našich empirických výzkumech po mnoha různých pokusech nejlépe osvědčily. Stupeň označený 6 považujeme vždy za nejvyšší, stupeň 1 za nejnižší. Podrobný popis vzniku těchto proměnných byl již většinou podán v jednotlivých subkapitolách kapitoly 1. Tam byla také – s výjimkou příjmů – porovnána jejich distribuce v letech 1984 a 1993. Odchyly od operacionalizací použitých v subkapitolách 1.1. až 1.5. jsou zřejmě z poznámky pod tabulkou 1.

Znovu zdůrazňujeme, že do proměnné 'postavení v řízení' jsme pro rok 1993 záměrně zahrnuli o stupeň vyšší řídicí aktivitu pro osoby samostatně činné, neboť samostatná ekonomická činnost zcela zřejmě zvyšuje autonomii jednotlivce v rozhodování. Z důvodů vysvětlených v subkapitole 1.3. nebylo možno do operacionalizace moci zahrnout diferenciaci podle stupně dobrovolné a neprofesionální politické a společenské aktivity, která měla v letech osmdesátých a devadesátých zcela odlišný rozsah, charakter i funkci.

Pokud jde o příjem, je nutno uvést celý způsob operacionalizace pro tvorbu souhrnného statusu podrobněji na tomto místě, poněvadž autor subkapitoly 1.4. z věcných důvodů pracuje s odlišně strukturovanými daty. (Základem jeho rozboru za léta devadesátá jsou především data z Mikrocensu 1992, zatímco pro konstrukci souhrnného multidimenzionálního sociálního statusu musely být použity údaje o příjmech ze šetření sociální stratifikace a mobility. Rozdíly mezi oběma datovými soubory, plynoucí především z odlišné metodiky, nejsou příliš velké. Data užitá pro souhrnný status jsou kategorizována do šesti stupňů.) Ze souboru [Data 1984] používáme údaje o výši měsíčního hrubého pracovního příjmu, ze souboru [Data 1993] údaje o výši měsíčního čistého pracovního příjmu (nebo na měsíc přepočteného čistého zisku u samostatných) za rok 1992, v obou případech z hlavní výdělečné činnosti. Pro rok 1984 bohužel nejsou k dispozici data o čistém příjmu. Poněvadž však zdanění v té době nebylo příliš progresivní a nejde nám o absolutní výši příjmu, nýbrž o relace příjmové distribuce k jiným statusovým charakteristikám, považujeme tento rozdíl v operacionalizaci za ušlechtilý. V obou případech byly příjmy předem uvažlivě očiště-

ny od údajů extrémně nízkých a vysokých, jež vznikly chybami při sběru dat. Vstupní údaje o příjmech byly kategorizovány do šestistupňových škál tak, že souvislá řada hodnot příjmů mezi nejvyšším a nejnižším byla rozdělena na stejné intervaly.

Tabulka 1. Šestistupňové škály pěti statusotvorných charakteristik v % ekonomicky aktivních*

Stupeň**	Vzdělání	Složitost práce	Postavení v řízení	Pracovní příjem	Kulturní aktivity
1984					
6 (nejvyšší)	8,1	6,0	2,0	3,3	0,9
5	8,9	16,7	6,6	3,6	5,3
4	15,2	24,8	0,0	14,0	17,0
3	27,3	16,0	11,1	26,6	29,6
2	13,4	29,0	0,0	38,0	31,4
1 (nejnižší)	27,1	7,5	80,3	14,5	15,8
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1993					
6 (nejvyšší)	11,2	9,1	3,2	10,0	0,8
5	10,6	18,3	4,0	6,0	5,8
4	18,0	16,6	1,8	12,1	20,4
3	22,3	25,5	8,5	22,0	37,7
2	20,3	21,4	7,0	30,5	28,5
1 (nejnižší)	17,6	9,1	75,5	19,4	6,8
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

[Data 1984], [Data 1993]

* Soubory ekonomicky aktivních po očištění na úrovni jednotlivých statusotvorných proměnných, pokud je v nich zastoupeno pro každého jednotlivce všech pět proměnných; na jejich základě byl vytvořen souhrnný status. N 1984 = 7385, N 1993 = 2823.

** Vzdělání: 6 = vysokoškolské, 5 = střední odborné s maturitou v náročnějších, zejména technických oborech, a nástavbové pomaturitní odborné studium, 4 = střední odborné s maturitou v ostatních oborech (mimo vyučení s maturitou) a střední všeobecné s maturitou, 3 = střední odborné bez maturity, vyučení s maturitou a vyučení v 3-4letých oborech, 2 = vyučení v 1-2letých oborech, 1 = základní nebo nedokončené základní.

Složitost práce: popis devíti původních stupňů, do nichž experti zařadili jednotlivá zaměstnání nebo jejich skupiny viz v subkapitole 1.2. Z nich vzniklo šest stupňů podle tohoto klíče: 1 = 1, 2 = 2 + 3, 3 = 4, 4 = 5, 5 = 6 + 7, 6 = 8 + 9.

Postavení v řízení: 6 = vyšší řídicí pracovníci podle klasifikace zaměstnání, 5 = s více než 9 (1984) nebo 10 (1993) podřízenými, 4 = samostatně činní s menším počtem podřízených, 3 = ostatní s menším počtem podřízených, 2 = samostatně činní bez podřízených, 1 = ostatní bez podřízených.

Pracovní příjmy: 1984 v Kčs - 1 = do 1 750, 2 = 1 750-2 500, 3 = 2 500-3 250, 4 = 3 250-4 000, 5 = 4 000-4 750, 6 = 4 750+; 1993 v Kč - 1 = do 2 000, 2 = 2 000-3 000, 3 = 3 000-4 000, 4 = 4 000-5 000, 5 = 5 000-6 000, 6 = 6 000+.

Kulturní aktivity: 6 stupňů indexu kulturnosti trávení mimopracovní doby založeného na frekvencích realizace osmi vybraných aktivit, pomocí skóru odvozeného od prvního faktoru před rotací a kategorizovaného na principu ekvidistance. Podrobnosti viz v subkapitole 1.5., vysvětlení pricipu faktorové analýzy následuje.

Od pěti základních statusotvorných proměnných se postupovalo ke konstrukci multidimenzionálního souhrnného statusu po jednotlivých krocích, které postupně odhalovaly nové a nové souvislosti ve stratifikační struktuře České republiky v roce 1984 - na vrcholu tzv. normalizačního režimu - a v roce 1993 - na konci prvního období transformace, tj. těsně po vzniku českého státu.

Nejprve byly vypočteny matice (přehledné tabulky) pořadových korelací pěti statusotvorných proměnných v jejich původním tvaru (ještě před kategorizací na šest stupňů).

Tabulka 2. Matice pořadových korelací statusotvorných proměnných pro ekonomicky aktivní populaci*

	1984				1993			
	KUA	PŘÍ	POŘ	SLP	KUA	PŘÍ	POŘ	SLP
VZD	0,50	0,19	0,34	0,62	0,43	0,28	0,31	0,65
SLP	0,38	0,20	0,32		0,38	0,32	0,35	
POŘ	0,17	0,30			0,13	0,43		
PŘÍ	0,08				0,14			

[Data 1984], [Data 1993]

* Pořadové korelace jsou vyjádřeny hodnotou Spearmanova koeficientu pořadové korelace.

Zkratky v označení řádků a sloupců odpovídají názvům proměnných v tabulce 1.

Povšimněme si hned v matici za rok 1984 nápadně nižších korelací příjmu se všemi ostatními proměnnými, především pak s kulturními aktivitami, než tomu bylo později, v roce 1993 (mezi nimi relativně nejvyšší hodnoty dosahuje korelace příjmu s postavením v řízení).

Korelační matice se staly východiskem pro zpracování tzv. faktorových analýz, jejichž pomocí se zjišťují obecnější činitele (faktory) představující obvykle nějakou společnou charakteristiku spojující dvě nebo více vstupních proměnných, které jsou v té či oné míře schopny vysvětlit varianci, tj. vzájemné vztahy vstupních proměnných. Faktorová analýza v původním tvaru, před tzv. rotací, je důležitá proto, že její první faktor nejlépe vystihuje to, co je celé soustavě analyzovaných proměnných společné, v našem případě existenci nebo neexistenci souhrnného sociálního statusu

a jeho význam či váhu. Po tzv. ortogonální rotaci vzniknou obvykle dva nebo více faktorů, které naopak ukazují, jaké rozdílné stránky jev objasněný existencí prvního faktoru má, jaké v sobě skrývá napětí. V našem případě půjde o dva rozdílné dílčí statusy, popř. dva aspekty souhrnného sociálního statusu.

Tabulka 3. Faktorová analýza statusotvorných proměnných pro ekonomicky aktivní populaci*

Statusotvorné proměnné	F a k t o r y			
	Před rotací			
	1984		1993	
	F1	F2	F1	F2
Vzdělání	0,84	-0,23	0,81	-0,27
Složitost práce	0,80	-0,14	0,82	-0,17
Kulturní aktivity	0,65	-0,45	0,58	-0,55
Postavení v řízení	0,59	0,48	0,62	0,55
Pracovní příjem	0,42	0,74	0,59	0,58
Vyčerpání variance v %	46,2	21,0	48,1	21,0
	Po ortogonální rotaci			
	1984		1993	
	F1	F2	F1	F2
Vzdělání	0,84	0,23	0,81	0,28
Složitost práce	0,76	0,28	0,75	0,36
Kulturní aktivity	0,79	-0,06	0,80	-0,05
Postavení v řízení	0,27	0,71	0,15	0,82
Pracovní příjem	0,00	0,85	0,12	0,82
Vyčerpání variance v %	39,9	27,3	37,9	31,2

[Data 1984], [Data 1993]

Existence prvního faktoru před rotací, vyčerpávajícího významné procento variance, na němž se pozitivně podílí všech pět dílčích statusových dimenzí, znamená, že v obou historicky odlišných situacích se v české společnosti prosazovala jistá míra statusové konzistence a tím i sociální stratifikace. Největší rozdíl ve věcné charakteristice prvního faktoru představuje nižší faktorová zátěž pracovního příjmu, která je také příčinou nižšího rozsahu vyčerpané variance. Procento variance vyčerpané prvním faktorem před rotací se v roce 1993 poněkud zvýšilo. Toto zvýšení svědčí o (zatím pouze mírném) vzrůstu statusové konzistence a s ní spojených prvků meritokratické přeměny stratifikační struktury. Restratifikační proces byl počátkem roku 1993 v České republice stále ještě v počáteční fázi.

Hodnotám uvedeným v jednotlivých faktorech pro jednotlivé proměnné říkáme faktorové zátěže a vyjadřují na stupnici -1 až +1 směr a intenzitu vazby dané proměnné na vytvořený obecnější faktor. Podle těchto hodnot v roce 1984 první, silnější faktor po rotaci představuje svazek vzdělání, složitosti práce a kulturnosti životního stylu, diferencující lidi podle stupně kulturnosti¹ jejich pracovních i mimopracovních aktivit. Znamená to, že navzdory nerovnému postavení v mocenské struktuře a až příliš nivelizovaným příjmům (srovnej se subkapitolou 1.4.) valná většina lidí již ve státním socialismu dokázala trávit svůj volný čas na kulturní úrovni zhruba odpovídající jejich vzdělání a složitosti práce.

Příčin mohlo být několik. Především musíme zdůraznit, že pracujeme pouze s daty o příjmech z hlavní ekonomické aktivity, přičemž vedlejší činnosti legální, zejména pak nehlášené, se v osmdesátých letech již rozvíjely a přinášely dodatečné příjmy, které mohly posloužit jako zdroj aktivit po práci. Za druhé, kultivovaní lidé mohli nedostatek prostředků i případné mocenské překážky svobodného kulturního života překonávat svou individuální iniciativou a aktivitou v menších skupinách a skutečně tak ve svém životě v tzv. 'druhé společnosti' činili. (Srovnej z české literatury zejména [Možný 1991] a [Machonin 1993]). A konečně, vyšší kulturnost neznamená vždy vyšší finanční nákladnost: hodnotová orientace k materiálním požitkům se může s orientací na kulturní hodnoty v řadě případů i výrazně střetnout a ovlivnit tak chování lidí. Nulový podíl příjmů na kulturním faktoru po rotaci a naopak téměř nulový podíl kulturních aktivit na faktoru druhém jako by symbolizovaly přesun reálné diferenciaci kulturních aktivit do sféry mimo oficiální příjmovou hierarchii a jen v nevysoké míře související s hierarchií mocenskou.

Druhý faktor po rotaci je v roce 1984 charakterizován těsným vztahem s pozicí v řízení a s příjmovou diferenciací. Jeho existence zdůrazňuje fakt, že oficiální příjmová distribuce souvisela v 'reálném socialismu' ze statusových charakteristik nejvýrazněji právě s mocenským postavením. (Kromě toho souvisela ovšem s celou řadou charakteristik mimostatusových, především demografických a odvětvových.) Pomocí nomenklaturně ovládané hierarchie řídicích pozic se do sociální stratifikace té doby promítala rigidita vztahů mezi vládnoucí menšinou a ovládanou většinou, které svými obtížně dostupnými hranicemi připomínaly třídní vztahy, naznačené M. Djilasem v jeho teorii 'nové třídy' [Djilas 1957].

Existence obou faktorů vyjadřuje relativní vnitřní napětí mezi růstem vzdělanosti populace a na něj navazující jistou mírou meritokratizace (výkonovosti, zásluhovosti) společnosti, již nemohlo zabránit ani patnáct let

¹ Pojmů 'kultura', 'kulturní', 'kulturnost' tu používáme v širokém kulturně antropologickém smyslu v duchu Malinowského nebo Radcliffa-Browna, či našeho Chalupného. Takto pojatá kultura zahrnuje nejen duchovní hodnoty, ale souhrn všech vymožeností materiálního i duchovního charakteru, kterých lidská společnost nebo její některá část dosáhly v procesu historického vývoje, tedy i to, co je v jiných pojetích (např. u A. Webera) označováno jako civilizace. Všude, kde mluvíme o kulturním faktoru, může si čtenář, jehož slovníku je bližší představa o dualismu civilizace a kultury, dosadit slova 'kulturně civilizační'.

drastické normalizace po porážce Pražského jara cizí okupací, a mezi **totalitárně antimeritokratickým systémem, který ještě zemi v zásadě ovládal**. Slabá vazba příjmů na vzdělání, složitost práce a kulturnost způsobu života a jejich silnější vazba na řídicí postavení vyjadřuje základní zvláštnost distribuce oficiálních příjmů v československé variantě státního socialismu: spojení rovnostářství (tj. oslabení až popření žádoucí meritokratické diferenciaci příjmů podle vzdělání a složitosti práce) a málo zasloužených materiálních privilegií pro nomenklaturu a vykonavatele jejich příkazů. **Tento systém fungoval na principu vzájemných koncesí: méně kvalifikovaní a výkonní lidé s nedostatečně zaslouženými, rovnostářsky distribuovanými příjmy tolerovali nezasloužená mocenská a materiální privilegia zpravidla rovněž méně kvalifikovaným a méně výkonným lidem v nomenklatuře za jejich ochotu udržovat i nadále rovnostářství**. V období 'normalizace' nabyl pak systém navíc ještě specifického rázu **podplácení širokých vrstev méně kvalifikovaného obyvatelstva za jejich pasivní postoj k potlačení demokracie a ztrátě národní suverenity po srpnu 1968**. Právě tyto rysy sociálního uspořádání označujeme jako **antimeritokratický princip**.

Je zjevné, že společnost fungující na takovýchto zásadách se dříve či později musela dostat do patové situace: nedostatečné odměňování kvalifikovaných a výkonných působilo demotivačně z hlediska tolik nezbytné modernizace společnosti a potřebné ekonomické prosperity. Nezasloužené odměňování nekvalifikovaných a nevýkonných vyžadovalo nové a nové ekonomické zdroje, jež zaostávající společnost nebyla s to vyprodukovat. Životní úroveň a především celková kvalita života nejprve stagnovaly a později začaly nezadržitelně klesat. Kompenzace těchto ztrát rozšířením politických a individuálních práv a svobod nebo národním osamostatněním v tehdejších totalitárních systémech nepřipadala v úvahu. Rostly nálady nespokojenosti mezi výkonnějšími a kvalifikovanějšími skupinami obyvatelstva. Tentokrát, ke konci osmdesátých let, však ani zahraniční, ani vnitřní opory režimu nebyly schopny ani ochotny přijít na pomoc. Státně socialistický systém období normalizace se zhroutil při své první vážnější krizi a pod prvním náporům sil nespokojenosti.

Na první pohled jsou si struktury dvou faktorů po rotaci v roce 1993 a v roce 1984 navzájem dosti podobné.

První skutečností, která by mohla přispět k objasnění tohoto ne zcela očekávaného jevu, je to, že v roce 1992 – a ostatně ještě dodnes – nebyl rovnostářský princip rozdělování oficiálních příjmů zcela překonán, i když se příjmové rozpětí zvětšilo, zvláště ve prospěch horních platových kategorií. Ukázal to podrobněji rozbor v subkapitole 1.4. a bude to zřejmé i z mezinárodního srovnání v kapitole 10. Platilo to zejména o tehdy zcela převládajících pracovnících ve státních podnicích nebo v podnicích prohlášených za privatní pouze formálně, jakož i o celé rozpočtové sféře s jejím velkým počtem zaměstnanců. Vedlejší výdělečné činnosti, včetně neoficiální, tzv. šedé ekonomiky, se v naší struktuře příjmů neobjevují, protože je dotazování nepřiznávají buď vůbec, nebo jen v omezené míře. Lidé poněkud výrazněji odměňováni za své postavení v řízení byli především manažeri státních nebo privatizo-

vaných podniků a řídicí pracovníci rozpočtové sféry, popř. pracovníci finančního sektoru. Jejich personální složení se proti osmdesátým letům změnilo pouze částečně tím, že se nyní prosadila záložní 'kádrová' garnitura (při čemž padla nebo se aspoň oslabil silná vazba na bezprostřední kontrolu vládnoucí stranou). Dále pak vyšších příjmů dosahovali samostatně činní se zaměstnanci, popř. i bez zaměstnanců, avšak se zvýšenou rozhodovací autonomií.

Skladba druhého faktoru, jehož váha vzhledem k přece jen výraznější strukturu příjmů i vzhledem k uplatnění vlastnických aspektů v diferenciaci řízení proti roku 1984 zřetelně vzrostla, se částečně změnila. S příjmovou dominantou se v devadesátých letech mnohem těsněji spojuje řídicí pozice, zahrnující do jisté míry vlastnicko-třídní postavení ve prospěch samostatně činných, také však poněkud těsněji souhrn obou 'meritokratických' proměnných – vzdělání a složitosti práce. Především tato druhá okolnost má vliv na to, že se do jisté míry významnou stala i vazba příjmové diferenciaci na první, kulturní faktor. **V každém případě je příjmová diferenciaci těsněji spjata jak s třídně manažerskou řídicí pozicí, tak s meritokratickými aspekty sociálního postavení.**

V obou analyzovaných případech se tedy setkáváme s relativním oddělením kulturní diferenciaci od diferenciaci materiálně mocenské. Kulturní diferenciaci má blíže k meritokratické stratifikaci; materiálně mocenská má výrazné třídní aspekty: v roce 1984 ve smyslu mocenského monopolu 'nové třídy', v roce 1993 ve smyslu zvýšené váhy diferencovaného soukromého vlastnictví i zlepšujícího se postavení odborně fundovanějších manažerů. V roce 1984 antimeritokratický příjmový systém oba faktory odděloval příkřeji, v roce 1993 toto oddělení již tak příkré nebylo, i když jak soukromovlastnické aktivity, tak sebeobohacovací aktivity manažerů v období privatizace rovněž vytvářely jisté překážky důslednému uplatnění meritokratických principů a kulturnosti způsobu života vlastnicky a mocensky exponovaných skupin. V každém případě **bude nutno i pro další období transformace počítat s dualitou a komplementaritou, případně konkurencí spíše meritokratické kulturně podmíněné diferenciaci a spíše třídní diferenciaci vlastnictví, postavení v řízení a příjmů uvnitř vertikální sociální diferenciaci v České republice**. Pravděpodobné je i delší období přežívání principů sociální diferenciaci příznačných pro období státního socialismu (a to jak egalitarismu, tak materiálních privilegií pro osoby mocensky exponované).

Faktorové analýzy nám umožnily první orientační vhled do srovnání sociální situace let osmdesátých a devadesátých. Zabývali jsme se jimi dosti podrobně také proto, že bez jejich znalosti by čtenář nemohl pochopit **vlastní konstrukci multidimenzionálního statusu**.

Při ní jsme vstupní proměnné v již kategorizovaném tvaru znásobili příslušnými faktorovými zátěžemi z prvních (všeobecně stratifikačních) faktorů před rotací, tj. připsali poměrný větší význam pro vytvoření souhrnného statusu těm z nich, u nichž jsou faktorové zátěže vyšší, např. vzdělání, a menší význam těm, u nichž jsou nižší,

např. příjmu. Výsledky byly sečteny a takto získaný skór byl rozdělen podle principu ekvidistance na šest stejných intervalů. Jednotlivcům v daných intervalech byl pak připisán nejvyšší (6) až nejnižší (1) stupeň souhrnného sociálního statusu za rok 1984 a za rok 1993.

Podobně jsme vážením zátěžemi prvních faktorů po rotaci vytvořili dílčí statusy, kterým jsme dali název kulturní a v nichž v obou rocích dominuje vzdělání, složitost práce a životní styl; na základě zátěží druhých faktorů po rotaci pak obdobně vznikly dílčí statusy nazvané materiálně mocenské, zkráceně materiální, v nichž dominují opět v obou obdobích postavení v řízení, včetně zmíněných třídních aspektů, a příjmy.

Graf 1. Multidimenzionální indexy sociálního statusu ekonomicky aktivních 1984 a 1993 v %*

	1984		1993	
Souhrnný sociální status				
6	1,2	I	2,9	I
5	6,9	III	8,3	III
4	13,6	IIIIII	16,6	IIIIII
3	24,1	IIIIIIIIII	26,9	IIIIIIIIII
2	35,8	IIIIIIIIIIIIII	30,9	IIIIIIIIIIIIII
1	18,4	IIIIIIII	14,4	IIIIII
Kulturní status				
6	1,8	I	5,8	III
5	10,2	IIII	13,1	IIIIII
4	13,9	IIIIII	19,2	IIIIIIII
3	23,9	IIIIIIIIII	27,2	IIIIIIIIII
2	34,4	IIIIIIIIIIIIII	23,8	IIIIIIIIII
1	15,8	IIIIIIII	10,9	IIII
Materiální status				
6	1,5	I	3,4	II
5	3,5	II	3,7	II
4	8,6	III	9,1	III
3	17,4	IIIIIIII	19,6	IIIIIIII
2	42,9	IIIIIIIIIIIIIIII	35,6	IIIIIIIIIIIIIIII
1	26,1	IIIIIIIIII	28,6	IIIIIIIIII

[Data 1984], [Data 1993]

Konečná distribuce souhrnného statusu založeného na výše popsané konstrukci nepřinesla ve vertikální sociální diferenciaci mezi rokem 1984 a rokem 1993 příliš

velké změny. V obou případech nabývá podobného 'hruškovitého' tvaru, i když uspořádání v roce 1984 je v souladu s vyslovenými obecnými charakteristikami poněkud příkřejší, v roce 1993 graduálnější. Touto cestou zřejmě nelze dostatečně plasticky ukázat rozdíly mezi společnostmi založenou spíše na totalitárních a antimeritokratických principech a společnostmi vyvíjející se ve směru k západnímu modelu třídně diferencované společnosti s meritokratickými tendencemi. Je tomu tak patrně proto, že souhrnný charakter statusového indexu vede k jakémusi zprůměrnění odlišných distribucí kulturního a materiálního statusu v obou sledovaných obdobích, jak je popíšeme vzápětí. Současně je to však i upozornění, abychom hloubku transformace sociálních vztahů, k níž po roce 1989 došlo, zbytečně nepřeceňovali. Navzdory deklaracím některých politiků a ekonomů o ukončení ekonomické transformace jde u nás z hlediska sociologie stále ještě teprve o první fázi transformačních procesů. To ovšem neznamená, že nemohou být souhrnné statusy dobře využity k podrobnějšímu rozboru každé ze zkoumaných struktur zvláště, především pokud jde o sociální vlivy působící na získání určité statusové pozice na jedné straně a o vliv stratifikace na utváření postojů a chování obyvatelstva na straně druhé, jak se touto problematikou budeme zabývat v dalším textu.

Vytvoření dvou parciálních statusů však vedlo k odhalení určitých důležitých a zajímavých specifík jednak jejich rozdílné distribuce, jednak předtransformační a transformační sociální struktury. V obou případech je kulturní diferenciaci, více odpovídající meritokratickým principům, graduálnější, povlovnější, méně příkrá než diferenciaci materiální, odpovídající do značné míry principům třídním. Zároveň je zjevné, že tvar distribuce kulturního faktoru je graduálnější v roce 1993 než v roce 1984. To naznačuje, že ve srovnání se státním socialismem došlo na základě určitého vzestupu vzdělanostní úrovně i složitosti práce, jakož i kulturnosti trávení volného času, v první fázi transformace současně i k jistému pohybu směrem k (meritokratické) stratifikaci. Na druhé straně tvar distribuce materiálně mocenských statusů ukazuje určitý posun od rovnostářského uspořádání směrem k výraznější diferenciaci materiálního (příjmově mocenského) postavení, včetně některých třídních rysů.

Naše dosavadní analýza multidimenzionálních statusů se týkala pouze ekonomicky aktivní populace. Jsme si však vědomi, že by bylo správné vytvořit obdobné charakteristiky i pro populaci širší, zahrnující aspoň část ekonomicky neaktivních. Pro rok 1993 jsme se o to pokusili. Všem těm, kdo byli v době výzkumu ekonomicky neaktivní, avšak někdy v minulosti, tj. zpravidla před odchodem do důchodu nebo před přechodem do domácnosti, pracovali, jsme připisali ve složitosti práce a postavení v řízení charakteristiky vztahující se k jejich poslednímu zaměstnání. Pracovní příjem jsme pro celou nově definovanou populaci nahradili součtem všech čistých individuálních pracovních i nepracovních příjmů.

Konstrukce souhrnného statusu platného pro velkou většinu populace se uskutečnila obdobně jako konstrukce statusu pro ekonomicky aktivní. Vedla k distribuci, při které jsou výrazněji zastoupeny obě dolní a částečně i některé střední kategorie. Je to důsledek dosti výrazné statusové diferenciaci důchodců a žen na mateřské dovolené, jež se podle zjištěných skutečností koncentruje právě do těchto statusových kategorií. Další kroky analýzy nás přesvědčily o tom, že rozšíření multidimenzionální statusové charakteristiky i na ekonomicky neaktivní obyvatelstvo za pomoci jeho

bývalé profesionální příslušnosti nemění principiálně žádný ze závěrů, které budeme prezentovat v dalších částech knihy. Tím bylo prokázáno, že stratifikační nebo třídní poměry, jejich determinanty a efekty, jimiž se budeme zabývat na souboru ekonomicky aktivních, lze zhruba vztáhnout i na celou populaci.

Vytvoření dvou parciálních statusů s rozdílným věcným obsahem umožňuje také zvolit **nový způsob, jak vyjádřit míru konzistence či inkonzistence souhrnného sociálního statusu jednotlivců**. Pro rok 1993 jsme za tím účelem vytvořili **typologii konzistence a inkonzistence statusu založenou na míře shody nebo rozdílnosti postavení jednotlivce podle kulturního a materiálního statusu**.

Za zcela konzistentní jsme považovali všechny případy, kdy jednotlivci v obou druzích dílčího statusu zaujali postavení na zcela shodném stupni a kdy jejich materiálně mocenské postavení vcelku odpovídalo jejich vzdělání a složitosti práce i životnímu stylu. Těch bylo 28,8 %. Menší inkonzistentní skupinu 8,5 % představovali ti, kdo měli vyšší postavení v materiálním než v kulturním statusu, tedy lidé relativně privilegovaní ve srovnání s kulturně civilizační úrovní, které dosáhli. Všechny ostatní inkonzistentní skupiny se vyznačovaly naopak vyšším postavením v kulturním než materiálním statusu. Mírnou inkonzistentností postavení v tomto směru o pouhý jeden stupeň se vyznačovala skupina 38,3 % jednotlivců. Značně inkonzistentní – s diferencí o 2 stupně – byla skupina 18,7 % ekonomicky aktivní populace. Za extrémně – o 3 až 4 stupně – inkonzistentní jsme považovali zbylou skupinu 5,7 % výdělečně činných. Také tento souhrnný statusový ukazatel použijeme v dalším rozboru.

Pro úplnost je nutno ještě poznamenat, že z důvodů kontrolních a srovnávacích jsme v letech 1993 uplatnili na základě Mezinárodní statistické klasifikace zaměstnání ISCO 1988 i dvě mezinárodně používané míry sociálního statusu, vyvozované ze zaměstnání. První z nich, prestiž povolání, vyjadřuje vážnost, jíž se jednotlivá povolání těší v očích veřejnosti. Pokud průměrná prestiž zjištěná v mnoha zemích v poměrně nedávné době představuje dostatečně věrný obraz objektivní statusové diferenciaci nejen zaměstnání, ale i jeho (kvalifikačních) předpokladů a důsledků, může být použita i jako nejjednodušší míra celkového statusu. V podobné roli může pro tu kterou státní či národní společnost fungovat empiricky zjištěná národní prestiž povolání. Mezinárodní index prestiže zaměstnání [Treiman 1977] a obdobný index české prestiže povolání [Tuček, Machonin 1993] byly pro analýzu souboru [Data 1993] k dispozici.

Druhým mezinárodně uznávaným ukazatelem zaměstnaneckého statusu, který však zahrnuje i širší aspekty vzájemné souvislosti vzdělání, zaměstnání a pracovního příjmu, je standardní mezinárodní sociálně ekonomický index zaměstnaneckého statusu ISEI [Ganzeboom et al. 1992]. I on byl vyvinut na základě empirických výzkumů velkého počtu státních a národních společností a vzhledem ke svému mezinárodnímu charakteru a nedávnému vytvoření může úspěšně fungovat jako indikátor statusu v mezinárodních srovnáních soudobých sociálních struktur.

2.1.2. Třídně profesionální struktura

V mezinárodním měřítku se pro zkoumání diferenciaci v sociálním postavení často používá některých moderních třídních klasifikací, jak jsme se o tom zmínili již v první kapitole. Sdělili jsme tam také, že my vycházíme z nejčastěji užívané klasifikace EGP (Erikson, Goldthorpe, Portocarero). V našem národním souboru [Data 1993] jsme ji modifikovali způsobem popsaným v části 1.3.1. Tato modifikace, zdůrazňující vlastnické vztahy, se ukázala být funkční a zřejmě napomohla tomu, že naše proměnná **'třídně profesionální postavení'** se při rozboru výsledků dobře uplatnila souběžně se schématy stratifikačními, zejména s **multidimenzionálními statusovými ukazateli**. Pro rok 1984 se nám na rozdíl od některých starších analýz [Machonin, Tuček 1994b] podařilo místo jedné z klasifikací, uplatněných v tomto výzkumu, vytvořit klasifikaci novou, zhruba srovnatelnou s klasifikací třídně profesionálního postavení pro rok 1993, s využitím tehdejší československé Jednotné klasifikace zaměstnání (JKZ).

Tabulka 4. Třídně profesionální pozice 1984 a 1993 v % ekonomicky aktivní populace

Kategorie	1984	1993
Vyšší odborníci	10,2	9,7
Nižší odborníci*	15,3	14,5
Rutinní nemanuální pracovníci	16,1	14,0
Samostatní se zaměstnanci	0,0	2,4
Samostatní bez zaměstnanců	0,0	7,2
Mistři*	-	2,1
Kvalifikovaní dělníci	28,4	16,8
Polokvalifikovaní a nekvalif. dělníci	22,2	28,5
Manuální pracovníci v zemědělství	7,8	4,8
Celkem	100,0	100,0

* V roce 1984 jsou mistři započtení v souladu s JKZ mezi nižší odborníky, v roce 1993 tvoří zvláštní kategorii.

[Data 1984], [Data 1993]

Čísla v tabulce zřetelně ukazují **dosti rychlý pokles pracovníků v zemědělství**, který je jednak pokračováním dlouhodobých trendů, jednak odpovídá náhlému a striktnímu zavedení tržních principů do českého zemědělství a – doufejme jen dočasněmu – zhoršení hospodářské situace v souvislosti s privatizačními procesy, zejména s restitucí vlastnictví půdy v družstvech a poněkud chaotickým způsobem privatizace státních statků. Úbytek kvalifikovaných dělníků jednak souvisí s přechodem jejich části mezi samostatné bez zaměst-